

<https://doi.org/10.62837/2026.1.305>

ƏLVAN CƏFƏROV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin
Elmi Tədqiqat Mərkəzinin böyük elmi işçisi
ORCID: 0000-0003-0952-9093
elvancafarov78@mail.ru

QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU DİALEKTLƏRİNDƏ ASSİMİLYASIYA VƏ DİSSİMİLYASIYA.

**Assimilation and dissimilation in Western Azerbaijani and Eastern
Anatolian dialects**

Xülasə

Bildiyimiz kimi dialekt və şivələri ədəbi dildən ayıran əsas fərqlər fonetik fərqlərdir. Dialekt və şivələrdə bir çox fonetik hadisə və səslər vardır ki bunlara ədəbi dildə rast gəlmək mümkün deyildir. Azərbaycan Türkcəsinin bir çox xüsusiyyətlərini daşıyan səs və şəkilçilərə dair ünsürlər Şərqi Anadolu dialektlərində, xüsusilə də Azərbaycan və Tərəkəmə dialektlərində canlı bir şəkildə istifadə edilməkdədir. Məsələn, söz əvvəlindəki *b* samitlərinin *m* samitinə çevrilməsi, *kar* samitlə bitən sözlərə cingiltili samitlə başlayan şəkilçilərin gətirilməsi, alınma sözlərin sonlarındakı cingiltili samitlərin qorunması, söz sonlarındakı *kar* *k* samitlərinin saitle başlayan bir şəkilçidən sonra cingiltilərək *y* samitinə çevrilməsi, söz əvvəlindəki bəzi *k*, *t*, *b* samitlərinin qorunması kimi fonetik hadisələrə dair ünsürlər Şərqi Anadolu dialektləri ilə Azərbaycan türkcəsi arasındakı ən diqqətə çarpan ortaqlıqların əsasını təşkil edir. Şərqi Anadolu bölgəsinin dil vasitələrində bölgə dialektlərinin ümumiyyətlə Azərbaycan türkcəsinin təsirinin çox böyük olduğu görünür.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Şərqi Anadolu, dialektlər, assimilyasiya, dissimilyasiya.

**Ассимиляция и диссимиляция в западноазербайджанских и
восточноанатолийских диалектах.**

Алван Джафаров

Резюме

Как известно, основные различия, отделяющие диалекты от литературного языка, являются фонетическими. В диалектах и диалектах существует множество фонетических явлений и звуков, которые отсутствуют в литературном языке. Элементы, связанные со звуками и суффиксами, несущие в себе многие особенности азербайджанского турецкого языка, активно используются в восточноанатолийских диалектах, особенно в азербайджанском

и таракамском диалектах. Например, фонетические явления, такие как превращение согласных «б» в начале слов в согласные «м», введение суффиксов, начинающихся с звонких согласных, в слова, оканчивающиеся на глухие согласные, сохранение звонких согласных в конце заимствованных слов, превращение глухих согласных «к» в конце слов в согласные «й» после суффикса, начинающегося с гласной, и сохранение некоторых согласных «к», «т» и «б» в начале слов, составляют основу наиболее поразительного сходства между восточноанатолийскими диалектами и азербайджанским турецким языком. В лингвистическом плане восточноанатолийского региона региональные диалекты, по-видимому, в целом очень подвержены влиянию азербайджанского турецкого языка.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Восточная Анатолия, диалекты, ассимиляция, диссимиляция.

Assimilation and dissimilation in Western Azerbaijani and Eastern Anatolian dialects

Alvan Jafarov

Abstract

As you know, the main differences that separate dialects from the literary language are phonetic. In dialects and dialects, there are many phonetic phenomena and sounds that are absent in literary language. Elements related to sounds and suffixes, which carry many features of the Azerbaijani Turkish language, are actively used in Eastern Anatolian dialects, especially in Azerbaijani and Tarakam dialects. For example, phonetic phenomena such as the transformation of consonants "б" at the beginning of words into consonants "м", the introduction of suffixes starting with voiced consonants into words ending in voiceless consonants, the preservation of voiced consonants at the end of borrowed words, the transformation of voiceless consonants "к" at the end of words into consonants "й" after a suffix beginning with a vowel, and the preservation of some consonants "к", "т" and "б" at the beginning of words, they form the basis of the most striking similarity between Eastern Anatolian dialects and the Azerbaijani Turkish language. In the linguistic plan of the Eastern Anatolian region, regional dialects are apparently very susceptible to the influence of the Azerbaijani Turkish language.

Keywords: Western Azerbaijan, Eastern Anatolia, dialects, assimilation, dissimilation.

Bildiyimiz kimi dialekt və şivələri ədəbi dildən ayıran əsas fərqlər fonetik fərqlərdir. Dialekt və şivələrdə bir çox fonetik hadisə və səslər vardır ki bunlara ədəbi dildə rast gəlmək mümkün deyildir.

Azərbaycan Türkcəsinin bir çox xüsusiyyətlərini daşıyan səs və şəkilçilərə dair ünsürlər Şərqi Anadolu dialektlərində, xüsusilə də Azərbaycan və Tərəkəmə dialektlərində canlı bir şəkildə istifadə edilməkdədir.

Assimilyasiya hadisəsi.

Assimilyasiya sözü mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası uyuşma (uyğunlaşma) deməkdir. Assimilyasiya hadisəsi birbaşa nitq prosesi ilə bağlıdır. Nitq daim öz ifadəsində meydana çıxan çətinliklərin asanlaşmasına meyillidir. Ona görə də dil strukturu üçün məqbul olan, ancaq nitqə ağırlaşdırıcı təsir göstərən samit yanaşmaları tələffüz prosesində dəyişdirilir, daha asan deyiliş variantı ilə əvəzlənir.

Professor Buludxan Xəlilov da assimilyasiyanı özünəməxsus şəkildə izah etmişdir. Buludxan Xəlilov bu sözü tərcümə edərək Uyuşma hadisəsi adı ilə adlandırmışdır. B.Xəlilov yazır: “Ədəbi tələffüz zamanı söz tərkibində yaxın və yanaşı səslərdən birinin digərinə (özündən əvvəlki və ya sonrakı səsə) təsir edərək onu özünə, yaxud məxrəc və akustik cəhətdən özünə yaxın olan səsə çevirməsi uyuşma hadisəsi adlanır. (4, s.133)

Assimilyasiya Qərbi Azərbaycan dialektlərində sıx müşahidə edilən səs hadisələrindən biridir. Çox geniş şəkildə istifadə edilən assimilyasiya hadisəsinə aşağıdakı şəkillərdə rast gəlinir.

Assimilyasiya istiqamətinə görə iki yerə ayrılır: irəli assimilyasiya, geri assimilyasiya.

-rl>-rr assimilyasiyası. Bir çox sözdə qəti olan assimilyasiyalardan biridir. Bəzi sözlərdə “l” səsi irəli assimilyasiya yolu ilə “r” səsinə çevrilir. Bu Qərbi Azərbaycan dialektlərində geniş şəkildə müşahidə edilən assimilyasiyalardandır

Çəmbək, Çaykənd şivəsində: yerrərimizin>yerlərimizin. Yerrərimizin adın deyirəm ha (3, s.205)

Çəmbək, Toluca şivəsində: divarrarın<divarların. Divarrarın eni bu boyda (3, s.207)

Kalinino, Qızılşəfa şivəsində: pırrərimiz<pırlərimiz. Pırrərimiz varıydı, haşqalı baba piri varıydı, ora gedirdiy (3, s.134)

Qarakilsə, Sisyan şivəsində: yerrərdən<yerlərdən. Kirovaqan rayonna da başqa yerrərdən gətirdilər ermənnəri (3, s.134)

Qars dialektində. əsgərlik>esgerrik, cındırlı>cındırı, hazırladı>hazırradı, oğurlayarsan>oğurruyarsan, xeyirli>heyirri (1, s.127)

-nl->-nn- assimilyasiyası. nl>nn assimilyasiyası Qərbi Azərbaycan dialektlərində olduqca geniş şəkildə müşahidə edilən assimilyasiyalardan biridir:

Vedi, Ararat şivəsində: *annamadı>anlamadı, osmannı>osmanlı, sərxannı<sərxanlı*. Səddam Hüsöynün başına daş düşsün bu siyasəti annamadı (3, s.191). Osmanlılar şindi deyir, səlçukllar isə biz danışdığımız kimi indi deyir (3, s.191) Nənəm də Ərətən kəndinnəndi, babam sərxannı olub (3, s.191)

Tovuzqala şivəsində: *karvannar<karvanlar*.

Aranda sel axır, dağlarda leysan

Karvannar karıxır, təntiyir insan

Bir quru böhtandı, yüz min nahaq qan

Quş da qanad çalır yarpağın üsdə (3, s.190)

Qeyd etdiyimiz assimilyasiya Naxçıvan dialektlərində də müşahidə edilir. Şirəliyev, Naxçıvan dialektlərində müşahidə edilən *nl>nn* assimilyasiyasının Təkə-Türkmən və Türkiyə dialektlərində də olduğunu qeyd edir. [1, s.61)

Qars dialektlərində. *Anla>anna, dinlə>dinne, banladı>bannadı* və s.(1, s.126)

Ərzincan dialektlərində. *enna<anla, qarannux<karanlık, Müslümannıx<müslümanlık, deliğanni<delikanlı, Tercanni<Tercanlı, Yunannı<Tunanlı, hannar<hanlar, günnük<günlük, sonra<sonra, başşuharı<başyukarı, aşşam<akşam, yannız<yalnız.*

Malatya dialektlərində. *kanlı>kannı, zamanla>zamannan, onlar>onnar, kurşunların gurşunların, anladınmı annadın mı, dinlerler>dinnerler.*

-nd->-nn- assimilyasiyası. “nd” səslərinin birgə işləndiyi bir çox sözlərdə də assimilyasiya nəticəsində “d” samiti özündən əvvəlki səsə bənzəyərək “n” şəklində tələffüz edilir.

Qars dialektlərində. *Bezirgandan>bezirgannan, altından>altinnan, yandan>yannan, bundan>bunnan* və s.(1, s.126)

Malatya dialektlərində. *Yanda>yanna, benden ayrı>bennen ayrı.*

Yarı irəli assimilyasiya

-tl->-td- assimilyasiyası. Daha çox cəm şəkilçili sözlərdə müşahidə olunur. Bir çox sözdə “t” samiti özündən sonra gələn “l” səsinə təsir edərək onu özünün cingiltili qarşılığı olan “d” samitinə bənzədir. *tl>td* assimilyasiyası Qərbi Azərbaycan dialektlərində geniş şəkildə yayılmış yarı irəli assimilyasiyalardan biridir

Qarakilsə şivəsində: *Otdar<otlar.* Orada çoxlu ağaşdar, otdar varıydı (3, s.136)

Qaraqoyunlu dərəsi şivəsində: siyasətdəri<siyasətləri, döylətdəri<dövlətləri. Bu haxda onların çox güjdü siyasətdəri olup. Pütün xiristiyan döylətdəri ayağa qalxmışdı (3, s.132-133)

Qars dialektlərində. *Söyütlü>soyutdu, Kürtler>Kürtder, rahmetlik>irehmetdik, çatlar>çatdar, armutlu>armutdu, hortlak>hortdax.* (1, s.128)

-sl->-sd- assimilyasiyası. Bir çox sözdə “s” samiti özündən sonra gələn “l” səsinə təsir edərək onu özünə bənzəyərək “d” samitinə çevirir. Məsələn:

Kəmərli şivəsində: *polisdər<polislər, filankəsdər<filankəslər.* Noyabır ayının yirmi altısı günüsü *polisdər, qalxoz sədri, böyühlər gəldilər tələm-tələsiy bizə.* Bircə deyir *filankəsdər* məni öldürdü. (3, s.139-140)

Kirovakan şivəsində: *urusdar<ruslar.* Hə *urusdar* gəlirdi, dolurdu, akrujeniya alırdı (3, s. 142)

Çəmbərək şivəsində: *dosdarımız<dostlarımız.* Biz onnara gedirdiy, yaxşı *dosdarımız* varıdı (3, s.196)

Qars dialektlərində. *Besler>besder, beslener>besdener, Ruslar>Rusdar.* (1, s.129)

-pm->-pb- assimilyasiyası. Çox yayılmış olmayan pm>pb assimilyasiyası Bir neçə sözdə müşahidə.

Zəngəzur şivəsində: *tapbaca<tapmaca*. Qoyun haqqında tapbaca var (3, s.106)

Qars dialektlərində. *Yapma>yapba, tapmaca>tapbaca* (1, s.129)

-ml->-mn- assimilyasiyası. ml>mn yarı irəli assimilyasiyası “m” samitinin özündən sonra gələn, əsasən şəkilçilərdə olan “l” samitini özünə bənzədərək onu “n” samitinə çevirməsidir. Qeyd etdiyimiz assimilyasiya da Qərbi Azərbaycan dialektlərində geniş şəkildə yayılmış yarı irəli assimilyasiyalardandır: Məsələn:

Dərələyəz şivəsində: *gözümnən<gözümlə*. Həqqi, göyərçinnərin ağıladığını gözümnən görmüşəm (3, s.76)

Göyçə şivəsində: *atamnan<atamla*. Atamnan bir yerdə Zestafam şəhəri varıydı, ordan yazmışdılar (3, s.127)

Qars dialektlərində. *Adamlar>adamnar, arkadaşım<arkadaşımnan, tilsimler>tilsimner* (1, s.126)

-md->-mn- assimilyasiyası. md>mn yarı irəli assimilyasiyası “m” samitinin özündən sonra gələn, əsasən şəkilçilərdə olan “d” samitini özünə bənzədərək “n” samitinə çevirməsidir.

Zəngəzur şivəsində: *qolumnan<qolumdan*. Sora gəlirdi, tuturdu qolumnan deyirdi, iç (3, s.99)

Qars dialektlərində. *Kimden>kimnen, yimeğimden>yeməyimnən, kolumdan>qolumnan, kumdan>qumnan* (1, s.127)

-zl->-zd- assimilyasiyası. Bir çox sözdə “z” samiti özündən sonra gələn “l” səsinə təsir edərək onu özünə bənzədərək “d” samitinə çevirir. Qeyd etdiyimiz assimilyasiya da Qərbi Azərbaycan dialektlərində geniş şəkildə yayılmış yarı irəli assimilyasiyalardandır: Məsələn:

Qaraqoyunlu dərəsi şivəsində: *fransızdar<fransızlar*. İngilisdər də varıydı, fransızdar da, bir orduyanan vırışmırdı ki (3, s.133)

Kirovakan şivəsində: *boğazdarına>boğazlarına, təmizdəmək>təmizləmək*. Ağ bağliyardılar boğazdarına. Beş ton verirdiy Maqadana qızıl təmizdəməy üçün (3, s.144, 147)

Qars dialektlərində. *Gözlüyor>gözdüyür, bizler>bizder, gözler>gözder, kırmazlar>qırmazdar, kızlar>qızdar* və s.(1, s.129)

Tam geri assimilyasiya

Qərbi Azərbaycan dialektlərində müşahidə edilən assimilyasiyalardan biri də tam geri assimilyasiyadır. İrəli assimilyasiyanın əksinə yan-yana gələn samitlərdən sonrakı samit özündən əvvəl gələn samiti özünə bənzədir. Tam irəli assimilyasiya qədər geniş yayılmış olmasa da Qərbi Azərbaycan dialektlərində müşahidə edilən assimilyasiyalardandır.

-r1->-ll- assimilyasiyası. “l” samiti özündən əvvəl gələn “r” samitini bəzi sözlərdə özünə bənzədərək “l” samitinə çevirir. Bir çox sözdə müşahidə edilən qeyd etdiyimiz assimilyasiya daha çox cəm şəkilçili sözlərdə müşahidə olunur.

Çəmbərək şivəsində: qoymullar>qoymurlar, qoyullar>qoyurlar, danışıl-
lar>danışır, danışmıllar>danışmırlar.

Ata-baba yurdum, doğma diyarım
Yuxumda görmüşəm səni Çaykəndim
Əsirmi düşüfən yaddar əlinə
Qoymullar getməyə məni Çaykəndim.

Məsələn, indi danışıl, guya bizi qaytaraxlar geri. Ortuya yüz cür şeylər
qoyullar. Bunnar niyə danışmıllar? (3, s.199, 203, 212)

Şərqi Anadolunun Qars dialektində. biraxıllar<birakırlar, demillər<demirler.
atallar<atarlar, bibillərinnen<bir birilərindən. gezeller<gezerler. (1, s.127)

Ərzincan dialektində. asgeller<asgerler. yelli<yerli, yapallar<yaparlar, (5, s.117)

-ts->-ss- assimilyasiyası. -ts->-ss- bu hadisə geniş yayılmayan assimilyasiyalardandır.
Bu bir neçə sözdə müşahidə olunur:

Amasya şivəsində: gessin>getsin. Dedi ki, Rəhimi azadələ qoy gessin işinə (3, s.69)

Göyçə şivəsində: eşissə>eşitsə. Eşissə səsinə boylanar baxar (3, s.118)

Şərqi Anadolunun Ərzincan dialektində. tütsüle>tüssüle.

Malatya dialektlərində. Yatsı oldu yassı oldu.

Dissimilyasiya hadisəsi.

Bilirik ki, sözdəki eynicinsli səslərdən biri digərinə təsir edərək onu başqa səsə
çevirən zaman *dissimilyasiya hadisəsi* baş verir.

Professor Buludxan Xəlilov dissimilyasiya terminini Azərbaycan dilinə tərcümə
etmiş bu hadisəni Səsfərqləşməsi hadisəsi ilə adlandırmışdır. Əgər uyuşma
(assimilyasiya) hadisəsində yaxın və yanaşı gələn müxtəlif səslər eyni, oxşar, yaxın
səsə çevrilirsə, səs fərqləşməsi (dissimilyasiya) hadisəsində isə bunun əksinədir. Yəni
səsfərqləşməsi (dissimilyasiya) hadisəsində oxşar səslər müxtəlifləşir.

B.Xəlilov Səsfərqləşməsi (dissimilyasiya) hadisəsinə belə bir tərif vermişdir:
“Söz tərkibində eynicinsli səslərdən birinin müxtəlif ləşməsinə səsfərqləşməsi
(dissimilyasiya) deyilir” (4, s.137)

*Səsfərqləşməsi (dissimilyasiya) hadisəsi Qərbi Azərbaycan dialektlərində bir
neçə sözdə təsadüf edilir. Məsələn:*

*Bəzi sözlərdə söz sonlarındakı “r” samitinin yerini “l” samiti alır. Bu hadisə
çox geniş yayılmayan səs hadisələrindəndir:*

Hrazdan şivəsində: zərəl>zərər. Zərəl yoxdu, savetin vaxdında ora yaxşıydı (3, s.83)

“ç” samitinin “ş” səsində tələffüzü. Bəzi sözlərdə “ç” samitinin yerini “ş” samiti alır.

Bu hadisə Şərqi Anadolu dialektlərində də müşahidə edilir. **ƏRZURUM
DİALEKTİNDƏ:** qaral (mak) -<karar (mak) (qaral (maq), qeral<karar (mak) (qaral

(maq), qultar-<kurtar (mak) (qurtar (maq), ülüzqar<rüzgâr (rüzgar), zeral<zarar (zərər) (2, s.193);

ƏRZİNCAN DİALEKTİNDƏ: qultar-<kurtar (qurtar (maq), soralsan<sorarsan (soruşarsan), oturullar<otururlar, tekral<tekrar (təkrar), durul<durur (5, s.101);

QARS, İĞDIR VƏ ƏRDƏHAN DİALEKTLƏRİNDƏ: zereli<zararı (zərəri), qaraltı<karartı (qaraltı) (1, s.167, 306),

Nəticə

Azərbaycan Türkcəsinin bir çox xüsusiyyətlərini daşıyan səs və şəkilçilərə dair ünsürlər Şərqi Anadolu dialektlərində, xüsusilə də Azərbaycan və Tərəkəmə dialektlərində canlı bir şəkildə istifadə edilməkdədir. Şərqi Anadolu bölgəsinin dil vasitələrində bölgə dialektlərinin ümumiyyətlə Azərbaycan türkcəsinin təsirinin çox böyük olduğu görünür. Xüsusilə Ərzurumun Yuxarı Araz, Yuxarı Qarasu, Tortum və İspir dialektlərində, Ərzincanın mərkəz, Tercan və Çayırli şivələrində, Ağrı, Qars, İğdir və Ərdəhan ellərinin Azərbaycan və Tərəkəmə dialektlərində, Vanın Kürəsinli və Erciş şivələrində, Bitlisin Ahlat və Adilceviz şivələrində bu təsir çox açıq şəkildə görünür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ercilasun, A. B. (Editör). – **Türk lehçeleri grameri** / A.B.Ercilasun. – Ankara: Akçağ Yayınları. – 2007. – 1340 s.
2. Gemalmaz, E. **Erzurum ili ağızları. 1-2-3. – I cilt** / E.Gemalmaz. – Ankara. – Türk Dil Kurumu Yayınları. – 1995. – 410 s.
3. Karahan, L. Anadolu ağızlarının sınıflandırılması / L.Karahan. – Ankara: TDK Yayınları. – 1996. – 203 s.
4. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan Dili: fonetika. – yazı. – əlifba. – qrafika. – orfoqrafiya. – orfoepiya / B.Xəlilov. – Bakı: Bakı Çap Evi, – 2013. – 310 s.
5. Sadoglu, H. Türkiye'de ulusçuluk ve dil politikaları, 2. Basım / H.Sadoglu. – İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları. – 2010. – 383 s.

Rəyçi: Dr. İbrahim Bayramov